ऽन्यत्तमात्मनः करणविरमणमस्ति “सधीः स्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति” तत्रापि धीसम्बन्धश्रवणात् । तथा च स्मरन्ति “इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनमिति” । कामाद्यश्च मनसोवृत्तय इति श्रुतिः ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते तस्मात् समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि तत्र्योवासनामय एव न पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति “उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो यत्तदुतेवापि भयानि पश्यन्निति” । लौकिका अपि तथैव स्वस्वप्नं कथयन्ति(आरुक्षमिव गिरिशृङ्गम्)अद्राक्षमिव वनराजिमिति । तथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्म्मकरणविभक्ति निर्देशस्तथापि तत्संयुक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं केवलेकर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा (योधायुध्यन्ते) (योधै राजायुध्यते) इति च । अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातन्त्र्यं कस्यचित्, अबुद्धिपूर्व्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तर पाठाच्च “तस्य श्रद्धैव शिरः” इति विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्त्तनात् श्रद्धादीनाञ्च बुद्धिधर्म्मत्वप्रसिद्धेः “विज्ञानं देवाः सर्व्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते” इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् “स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ”इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्य्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्व्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वं सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्व्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् । तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिबन्धनमेवेस्थितम्”भा० । “अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते” इति गीतया कर्त्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयौपाधिकत्वं सूचितमिति द्रष्टव्यम्” ।

तथा चान्तःकरणोपहितचैतन्यमेव जीवः स एव वेदान्तिमते कर्त्तेति तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनत्वेव कर्तृत्वं तदपि “परात्तु तच्छ्रुतेः”इत्यादिशा० सूत्रभाष्ययोर्व्यवस्थापितं तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितमिति । स्त्रियां ङीप् कर्त्त्री । “कर्त्तरि कृत्” कर्तृकरणयोस्तृतीया” “अकर्त्तरि च कारके” “कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म” “कर्त्तुरुपमानादाचारे क्यङ्” शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्” पा० “कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्” हरिः २तत्प्रयोजके “तत्प्रयोजकोहेतुश्च” पा० “अकर्त्तर्य्यृणे” पा० । कर्त्तुर्भावः त्व कर्त्तृत्व न० तल् कर्त्तृता स्त्री कृत्याश्रयत्वे क्रियाश्रयत्वे च । तत्र नैयायिकमते आख्यातस्य कृतौ शक्तिः वैयाकरणमते कर्त्तरि शक्तिः “कर्त्तरि कृत्” “लः कर्म्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः” पा० सूत्राभ्यां तथैव प्रतिपादनात् “कर्त्तरि कृत्” इत्यतः कर्त्तृपदस्यैव परसूत्रेऽनुवृत्तेः लकारस्यापि तदर्थकतेत्याकरे स्थितम् । अधिकमाख्यातशब्दे उक्तम् । “न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः” गीता । ३परमेश्वरे पु० तस्य सर्व्वकर्तृत्वात् ” “एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्यः”इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा च तस्य सर्व्वकर्त्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । “करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः”विष्णुस० । कृत—तृच् । ४छेदके त्रि० स्त्रियां ङीप् “क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता”विष्णुस० । क्रोधकृतां दैत्यानां कर्त्ता भेदकः इत्येकं नामेति”भा०(कात) ५क्षुद्रखड्गे न० । तस्य कर्त्तनहेतुत्वात् तथात्वम् “चतुर्भुजां लयाङ्गीं तु दक्षेण कर्तृखर्परौ” ताराध्यानम् । ६यष्टिकायां स्त्री ङीप् । “कर्त्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्” ताराध्यानम् । उभयमपि उग्रताराशब्दे दर्शितम् । (कातारी) ७कर्त्तर्य्याम् शब्दरत्ना० । स्वार्थे क । कर्तृकापि क्षुद्रखड्गे स्त्री “हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्तृकाकराम्” तन्त्रसा० श्यामाध्यानम् । किरति विक्षिपति कायम् कृ—विक्षेपे तृच् । अरादिहेतुके द्राहादौ । ततोऽस्त्यर्थे मतुप् कर्तृमत् कर्तृयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्”पा० अस्य उदात्तत्वम् । कर्तृशब्दे उपपदे दिवाविभेत्यादिना कृञः टः । कर्तृकर कर्तृकारके तत्प्रयोजके । स्त्रियां ङीप् । इष्टे ईयसि च तृणोलोपः करिष्ठः करीयान् । तृचस्तु न लुक् । डिद्भावे कर्त्तिष्ठः कर्त्तीयानिति भेदः।

कर्त्त शैथिल्यकरणे अद० चुरा० उभय० सक० शैथिल्ये अक० सेट् कर्त्तयति ते कर्त्तापयतीत्येके अचकर्त्तत् त । कर्त्तयाम्-